

Uurimine keelatud!: Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu erihoiu osakonna arhiivsektori tegevusest 1974-1989

Anne Valmas

Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu

Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kirjanduse keskuse kogudele pandi alus 1974, mil tollase Eesti NSV Teaduste Akadeemia Raamatukogu juurde otsustati luua arhiivfond, mis sai raamatukogu erihoiu osakonna üheks sektoriks. Kuigi tegemist oli raamatukogu struktuuriüksusega, ei kajastunud sektori töö üheski raamatukogu aruandes. Sektor oli tavalugejatele suletud ja ka raamatukogu töötajad ei teadnud sektori tegemistest, samuti ei kajastanud raamatukogu kataloogid arhiivkogu olevat kirjandust.

2009. aasta remont tõi tagasihoidlikust nurgatagusest ootamatult päevavalgele dokumendid, mille olemasolu oli üllatuseks. Nende põhjal sai dokumentaalset tõestust arhiivkogu tegevuse kohta nõukogude ajal, millest üht-teist oli varem üksnes kuulnud.

Üks esimesi kirju, millega tolleaegse Eesti TA Raamatukogu arhiivfondi loomine otsustati, on kunagise kompartei funtsionääri H. Tominga kiri Eesti TA asepresidendile 1974. aastast, kus nõutakse: „Palun Teie nõusolekut ja korraldust selleks, et kogu TA raamatukogus olev eesti ja balti emigrantlik kirjandus, samuti otseselt antikommunistlikud väljaanded saaksid koondatud ühte paika, TA Teadusliku Raamatukogu arhiivfondi. Nimetatud materjalid on hädavajalikud võitluseks antikommunistliku propaganda vastu suunatud võitluse organiseerimisel.“

Nagu kirjas paluti, asi ka läks. Moodustati suletud arhiivfond, kuhu ligipääs oli võimalik ainult erilubadega ja nii kestis see 15 aastat (1974-1989).

Töö korraldamiseks oli koostatud mitmeid dokumente. Kahjuks ei ole praegu enam võimalik kindlaks teha, missugused kinnitati ja töö aluseks võeti, missugused mitte, sest paljud neist on eri variantides ja allkirjastamata.

Üks dokument kannab pealkirja “Eesti NSV Keele- ja Kirjanduse Instituudi juures asuv Lääne ideoloogiliste voolude uurimise sektor”, mille tööd suunavad ENSV TA asepresident V. Maamägi ning Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor E. Sõgel. Tegelikku tööd korraldab ja kontrollib sektori juhataja. „Sektori tööülesanded on – analüüs suundade, tendentside, grupeeringute, lahkkelide kohta, mis ilmnevad eesti emigrantide hulgas. Selleks koostatakse

käsikirju, kus propageeritakse nõukogude eesti saavutusi, valgustatakse õieti kodanliku ja saksa okupatsiooni perioodi ründavas poliitilises aspektis, paljastatakse emigrantlikes trükistes ilmunud antikommunistlikke võltsinguid jne. Selle sektori üheks tööbaasiks oli mõeldudki arhiivfond, mille töötajad olid kohustatud andma igakülgset abi trükiste valikul ja kättesaamisel.“

Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu arhiivfondi tööeeskirjade põhjal sai arhiivfondi töö suunajaks Keele ja Kirjanduse Instituudi tollaegne direktor Endel Sõgel, tegeliku töö korraldajaks raamatukogu peabibliograaf, sektorijuhataja Andrus Roolaht, kes oma tööd ka suure kaasaelamisega tegi. Allüksuse ülesandeks oli koondada kokku eesti pagulaste poolt välja antud trükised – raamatud, broshüürid ja perioodika. Kirjanduse põhjal koostati annoteeritud bülletään ja mitmeid kartoteeke, sealhulgas personaalia kartoteeki, „...nende eestlaste kohta välismaal, kes oma tegevusega kahjustasid Nõukogude Eesti arengut ja Eestisse saabumisel vajasis erilist jälgimist“.

Kes oli sektori juhataja Andrus Roolaht? Sündinud 1914 Tartus, surnud 2004 Tallinnas. Õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, mis jäi lõpetamata. Teenis punaarmees, töötas sõja järel ajalehes “Noorte Hää”, õppis Tartu Ülikoolis eesti keelt ja kirjandust, kuid ka need õpingud jäid pooleli. 1958 hakkas töötama ajalehe “Kodumaa” juures. Alates Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee (VEKSA) loomisest 1960 oli selle aktiivne liige, alates 1971 kompartei liige, 1970-1973 töötas ajalehes “Sirp ja Vasar”, 1973 asus tööle TA Raamatukogu erihoiu osakonda, kus tegutses kuni 1989. Andrus Roolahe sulejooks oli väle ja ta oli osav kirjamees¹.

Kui 2002. aastal Eesti Ekspressi ajakirjanik Pekka Erelt, intervjuuerides Andrus Roolahte, küsis, kuipalju KGB tema tööd kontrollis, vastas Roolaht talle omase ülbusega: „Ei kontrollinudki. Tegin ju seda, mida nad tahtsid. Olin väga lähedalt tuttav KGB juhi kindral August Porgiga. Tänu talle sain käia välismaal niipalju kui tahtsin ja muidugi nende kulul. Olin väga hinnatud. Ma sain kaks korda aastas koguni ümbriku sees raha.“ Ajakirjanik küsis ka: „Kirjutasite teravaid propagandaraamatuid väliseestlastele. Kahetsete seda nüüd või mitte?“ Roolahe vastus oli: „Kõik, mis neis on, on õige. Kõik tugineb arhiividokumentidele või isiklikule mälule. Kärpige sealt ainult tollaegsed halvustavad ütlused välja ja järele jääb täiesti objektiivne ajalooline materjal.“ Nii see muidugi polnud, paljugi oli raamatutes

¹ Pikemalt on A.Roolahe tegevusest kirjutanud Ivo Juurvee: „Idabloki eriteenistuste võitlustest Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel“, *Ajalooline Ajakiri*, 2009, ½, lk. 47-76.

Roolahe väljamõeldisi, laimu ja vägivaldselt väljanõppitud kompromiteerivaid seiku inimeste ja sündmuste kohta.

Materjalide kasutamine arhiivkogu sektoris oli rangelt piiritletud. Trükiseid võisid kasutada „Lääne ideoloogiliste voolude uurimise töörühma“ töötajad, need, kes olid saanud uurimisülesande vahetult EKP Keskkomiteelt või uurijad, kes olid nimetatud töörühma poolt kaasa tõmmatud kindla temaatika uurimiseks. Kõigil kirjanduse kasutajatel pidi olema luba.

A. Roolaht kirjutab ühes õiendis 1984: „Et vältida antikommunistliku laimuinformatsiooni levikut² ja tõkestada juhuslike inimeste pääsu nõukogudevaenulikkude laimu sisaldavate materjalide juurde, selleks otsustas GLAVLIT säärased trükised, mis sattuvad kuidagiviisi Eesti NSVsse, koondada ainult ühte kohta, s. o. ENSV TA Raamatukogu arhiivsektorisse, mille ruumid vastavad GLAVLITi instruksioonide nõuetele ja kus kinniseid ja täiesti kinniseid trükiseid hoitakse kolme raudukse taga, mida pitseeritakse iga tööpäeva lõpul ja mille trepikodades ning fuajees on alaline ööpäevane valve.“

Ka raamatute arvelevõtmiseks kehtisid ranged reeglid, mis olid antud GLAVLITi (Trükiste Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus) poolt.

Missugused trükised olid kinnised või täiesti kinnised, mis vastavate templitega eraldati, kusagil lahti seletatud pole. 1984. aastal märgitakse ka, et riiklikku saladust omavaid materjale arhiivkogu fondides enam ei ole, need anti 1982. aastal vastava akti alusel üle Teaduste Akadeemia Presiidiumi I osakonnale. Kogu materjal on GLAVLITi poolt läbivaadatud, liigitatud ja tsensorite poolt tembeldatud. Arhiivkogu ja GLAVLITi vaheline koostöö on olnud väga harmooniline ja tihe. Kord aastas kontrollis arhiivsektori tööd Moskvast kohalesõitnud GLAVLITi keskasutuse revident, kelle hinnang arhiivsektori tööle oli ülivõrdeliselt kiitev. 1983. aasta kohta andis Moskva revident järgmise hinnangu: „ENSV TA Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna arhiivsektori töö on eeskujulik ja vastab kehtivate instruksioonide sätetele.“

Ka kõigi trükiste kasutamist jälgiti rangelt. Ja selleks olid ka väga täpsed eeskirjad: „Arhiivkogus leiduvaid materjale laenutatakse kohapeal lugemiseks väga harva ja ainult neile, kes säärast laadi arhiiviainest vajab oma teaduslikuks tööks või meie ideoloogiliste vastaste laimu ümberlökkamiseks.“

² Nii nimetas ta arhiivkogus olevat kirjandust, peamiselt väliseesti kirjandust.

Kinniseid materjale, millel oli üks kuusnurkne tsensoritempel, laenutati avalduse põhjal, mille oli viseerinud TA raamatukogu direktor. Avaldus pidi olema asutuse blanketil, millel oli märgitud põhjus, miks lugeja neid materjale vajab, kusjuures allkirjastatud pidi see olema igal juhul asutuse juhataja poolt. Paberil pidi olema asutuse ametlik ümmargune tempel.

Täiesti kinniseid materjale, millel oli kaks kuusnurkset tsensoritemplit, laenutati eelpoolkirjeldatud avalduse alusel, kuid see pidi olema viseeritud EKP KK Välissuhete osakonna juhataja või tema asetäitja poolt. Avaldusi esitas viseerimiseks arhiivfondi juhataja.

Sellega kadalipp ei lõppenud. Kui avaldus oli jaatavalt viseeritud, anti lugejale arhiivsektoris tutvumiseks materjalide kasutamise kohta kehtivad eeskirjad, mis sisaldasid ka kriminaalvastutuse sätteid. Pärast seda pidi lugeja kirjutama avaldusele märkuse: „Olen tutvunud arhiivsektori materjalide kasutamise kohta kehtivate eeskirjadega“.

Kõik uurija poolt tehtud väljakirjutused säilitati arhiivfondis ja anti uurijale välja alles pärast tema töö lõpetamist ning kui arhiivsektori töötaja oli need läbi vaadanud.

Arhiivsektori töötajatel oli õigus ja kohustus kontrollida lugejate poolt tehtud märkmeid. Kui need ei vastanud avalduses märgitud teemale, siis kustutati märkmed loetamatuks või konfiskeeriti terve märkmik vastava kviitungi vastuandmisega. Nagu Roolaht ühes aruandes märkis, esines üks juhtum, kui juhataja konfiskeeris märkmiku ja tühistas lugemisloa. Nõukogudevastast laimuinformatsiooni sisaldava märkmiku andis raamatukogu adminstratsioon edasi Riiklikule Julgeoleku Komiteele.

Neid trükiseid, mis sisaldasid jämedat laimu ja isiklikke kallaletunge meie juhtivate töötajate kohta, ei laenutatud üldse.

Arhiivsektoril on täpne ülevaade sellest, mida ja millal üks või teine lugeja kasutas, sest registreerimisraamatus on kirjas üksikult iga trükis, ka iga kasutatud ajalehenumber. Arhiivkogu kartoteeke lugejad ei näinud ja sellepärast ei teadnud nad ka, millised väljaanded kogus leidsid. Konsultandiks oli sektori juhataja, kes andis lugejale ainult neid trükiseid, mis oli seotud avaldusel äramärgitud töö teemaga.

Kust tuli arhiivkogusse kirjandus? Ühes aruandes on nimetatud saatjateks EKP KK Välissuhete osakond, GLAVLIT, ENSV Ministrite Nõukogu juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee, Eesti NSV Välisministeerium, antikvariaat. Tegelikult olid kõik väismaised raamatusaadetised GLAVLITi kontrolli all. Algul tsenseeriti Eestisse saadetud raamatusaadetisi Moskvast, hiljem usaldati see töö Eesti GLAVLITile. Eestisse saabunud raamatud suunati kõigepealt Tallinna Peapostkontori tsensoripunkti, kus märgistati

kuusnurkadega keelatud raamatud, mis läksid edasi EKP Keskkomitee Propaganda või Välissuhete osakonda, kus tehti lõplik otsus, mida saata adressaatidele või konfiskeerida.

Leidus ka raamatuid, mis raamatukogudesse välismaalt kohale saabusid ja lugejateni jõudsid, nagu kirjastuse Orto tõlkekirjandus, mitmed Ristikivi romaanid jne. Kuid neid oli suhteliselt vähe. Nõukogude tsensuurile oli kõige vastumeelsem just Eesti Kirjanike Kooperatiivi tegevus, mis koondas enda ümber, nagu arvati, kõige reaktioonilisemaid emigrantlikke kirjanikke nagu Bernard Kangro, Raimond Kolk, Arved Viirlaid, Arvo Mägi, Albert Kivikas jt. Samas on teada, et näit nimelt Kangro püüdis nii mõnegi teose puhul EKK raamatutes kohandada tõiku nii, et nõukogude tsensuur need läbi laseks, aga see oli asjata lootus.

Arhiivkogusse tulid postist konfiskeeritud raamatud, mis olid saadetud kindlatele isikutele. Mõnes üksikus raamatus leidsime 1989 kustutamata jäänud pühendusi. Need raamatud said adressaadid kümme aastat hiljem kätte. Kuid paljudes raamatutes olid pühendused loetamatuks kustutatud, välja lõigatud, või vastavad lehed välja rebitud. Neid raamatuid polnud võimalik kellelegi tagastada, kuna tegelikud adressaadid jäid tuvastamata. Konfiskeeritud trükiste otsijaid oli mitmeid, kuid neid aidata ei olnud võimalik.

Välismaiste partneritena nimetatakse Stockholmi Ülikooli Balti uuringute keskust, Uppsala Ülikooli soome-ugri instituuti, Kirjastust EMP, Eesti Kirjanike Kooperatiivi, Eesti Arhiivi Austraalias ja mõningaid üksikisikuid, nende hulgas Stockholmi raamatukaupluse Välis-Eesti omanikku Lembit Kriisat. Tõenäoliselt ei teadnud nimetatud institutsioonid oma saadetiste saatusest midagi, lootes ilmselt, et kirjanduse saatmisel TA Raamatukogule jõuab see ka lugejateni, muidugi kui adressaadiks üldse raamatukogu oli.

Töö kohta tollaegses arhiivkogus esitati õiendeid EKP Keskkomiteele ja ka E. Sõglale. Mõningaid väljavõtteid õienditest ja arhiivkogu aruannetest:

- Arhiivsektoris on valminud raamatud “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas XI-XV” köide, kogutiraažiga 30 000; “Mineviku teed ja rajad” (ilmus Rein Kordese nime all, 6000 eks); “Eesti emigrantide saatusaastad I-III” (ilmus Rein Kordese nime all, tiraaž kokku 18 000 eks). Nimetatud väljaannete tegelik autor oli Andrus Roolah. Need olid osavad vastupropagandateosed ja mõeldud väliseestlastele. Siin ei ülistatud EKPd, vaid püüti ära kasutada väliseestlaste omavahelisi vastuolusid, ka seda seda, et väliseestlastegi

hulgas leidis NLiidu suhtes neutraalseid pagulasi ja samas liitu teravalt kritiseerivat nn emigrantlikku ladvikut.³

- 1979. aasta jooksul valmis arhiivsektoris vastupropagandalise teose “Eesti emigrantide saatusaastad” kolmas osa, mille 6000 eksemplari saadeti laiali eesti emigrantidele. See oli teadlikult koostatud enne AABSi konverentsi ja enne Stockholmis 1980 toimunud ESTOt. 1976 ilmunud “Mineviku teed ja rajad” oli koostatud vastukaaluks Baltimore ESTOle.
- Aastas koostati kuus emigrantliku ajakirjanduse sisu peegeldavat annoteeritud bülletääni kolmes eksemplaris ametialaseks kasutamiseks, millest kaks anti üle EKP Keskkomitee Välissuhete osakonnale. 1984. aastaks oli neid bülletääne ilmunud 72 numbrit, kokku 1026 lk.
- Sektoris oli mitmeid töökartoteeke: kaks alfabeetilist raamatute kartoteeki kinniste ja täiesti kinniste trükiste jaoks, samuti perioodika kohta. Personaalia kartoteek sisaldas sel ajal üle 2000 nime.⁴
- 1981 valmis vastupropagandiline brošüür “See, millest avalikult ei räägita” (ilmus Rein Kordese nime all, tiraaž 6000 eks). See oli tegelikult August Otsa Stockholmis ilmunud raamatu “Miks kaotasime iseseisvuse” annotatsioon. Roolahe sõnul paljastab nimetatud teos Rootsis elavate eesti emigrantide reaktioonilist ja antikommunistlikku õhnestustegevust.
- VEKSAle on saadetud andmeid väliseesti organisatsioonide kohta koos aadressidega.
- Sektoris on raadiojaama *Voice of America* eestikeelsete saadete stenogrammide 1963-1981.

Õiendites jagatakse teavet eestlaste üritustest välismaal (Tammsaare juubeli tähistamine, eestlaste laulupeod, suvepäevad, kultuuripäevad, metsaülikoolid, kes esines, mida räägiti jne.).

Üks õiend näiteks kandis pealkirja “Nõukogude Eesti vastu suunatud ideoloogilisest diversioonist”. Selles öeldakse: „Klassivõitlus rahvusvahelisel areenil muutub iga aastaga

³ Täpsemalt võib lugeda Andrus Roolahe kirjutatud raamatute kohta Ivo Juurvee eelnimetatud artiklist, lk. 63-66.

⁴ Praeguseks on personaaliakartoteegis üle 10 000 tuntud väliseestlase nime, elektrooniliselt on kättesaadav andmebaas VEPER, www.tlulib.ee/isik

teravamaks. Ideoloogilist diversiooni teostatakse kõikvõimalike kanalite kaudu raadio, TV, perioodika, kirjandus, kultuuriline ja teaduslik koostöö, sport, turism jne. Ideoloogilisi rünnakuid teostatakse ka Nõukogude Eesti, kuid ka teiste balti riikide vastu, mida teostavad Eesti, Läti ja Leedu emigrantlikud liidrid. Ideoloogilise võitluse juhtivaks riigiks on USA, kuid ka teiste riikide antikommunistlikud organisatsioonid, mis on loodud eesti emigrantide poolt Kanadas, Rootsis, Saksa FVs, Inglismaal ja Austraalias ja nende tegevusele on iseloomulik aktiivsus nõukogudevastases õõnestustegevuses. Eesti emigrantlikud keskused saavad suuri summasid enam kui kahtlastest allikatest. Selle rahaga on trükitud sajad nõukogudevastased publikatsioonid, peamiselt inglise keeles, mida on esitatud asukohamaade juhtivatele riigitegelastele ja kohalikule ajakirjandusele. Lääne imperialistide ideoloogilises diversioonis kasutatavat taktikat iseloomustab tententslik informatsioon, levivad isegi poliitilised anekdoodid, mis laimavad nõukogude korda jne.“

Saadeti vastuseid ka Riikliku Julgeoleku Komitee uurimisosakonna päringule, kas välismaal ilmuvates eesti ajalehtedes leidub andmeid teatud isikute kohta, kelle vastu komitee huvi tundis. Saadetakse andmeid soovitud isikute kohta ja loetletakse ajalehed ja nr-d, kus see info leidub.

Kokkuvõtteks

- TA Raamatukogu arhiivkogu sektorisse suletud väliseesti kirjandus oli Eestis nõukogude ajal lugejatele praktiliselt kättesaamatu. Vähesed sel perioodil väliseestlastel külas käinud olid mõningaid raamatuid lugenud, julgemad ka üht-teist kaasa toonud ja levitasid neid sõprade hulgas, liikus ka paljundusi üksikutest raamatutest, aga sellega asi ka piirdus. Nõukogulik salastamispoliitika sulges rahvale ühe osa eesti kultuurist ligemale pooleks sajandiks. Pole imestada, kui 1989 koos vabanemistuultega tärkas tõeline väliseesti kirjanduse kasutamise buum.
- Andrus Roolahe kirjutatud raamatud vaevalt küll väliseestlasi mõjutada ja uskuma panna suutsid. Teadlike pagulaste hulgas võeti seda „mängu“ omamoodi naljana. Samas on teda nimetatud „Nõukogude Eesti vastupropagandistik nr 1“ (Kaljo-Olev Veskimägi), mida tõestavad tema äärmiselt võikalt mõjuvad laimu ja valet sisaldavad trükised.
- Koostatud õiendid ja bulletäänid, samuti kartoteegid, eriti tuntud väliseesti isikute kohta, olid KGB töövahenditeks, (näit isikute kartoteek ülevaate saamiseks, keda Nõukogude Eestile eriti ohtlikeks pidada ja kes kodumaad külastades erilist jälgimist vajanuksid).

- Kui tegevusest positiivset jälge otsida, siis oli see tolle aja kohta üsna täielik kogu väliseesti raamatutest ja eriti ajalehtedest, mille praegune väliseesti kirjanduse keskus päranduseks sai. Tänapäevaks on see muutunud nii Eestis kui kogu maailmas kõige täielikumaks väliseesti trükiste koguks ja teenib rahvuslikke huve.

Kirjandus

Juurvee, Ivo. „Idabloki eriteenistuste võitlustest Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel.“ *Ajalooline Ajakiri*, ½ (2009): 47-76.